

KIBERQÁWIPSIZLIK HÁM XALIQARALIQ HUQIQ

Tursinbaeva Uljan

QMU Yuridika fakulteti

Annotaciya: *Bul maqalada kiberqáwipsizlikniń zamanagóy jámiyet hám mámleketler turmısındaǵı ornı, kiber keńislikte júzege kelip atırǵan qáwip-qáterlerdiń xalıqaralıq qáwipsizlikke tásiiri hámde usı qatnasıqlardı tártipke salıwda xalıqaralıq huqıqtıń áhmiyeti analizlenedi. Sonday-aq, mámleketlerdiń kiberqáwipsizlik salasındaǵı sherikligi, kiberjınayatlarǵa qarsı gúresiw mexanizmleri, xalıqaralıq huqıq normalarınıń kiber keńislikte qollanılıwı hám bul baǵdardaǵı bar bolǵan mashqalalar sáwlelendiriledi. Izertlew nátiyjesinde kiberqáwipsizlikti támiyinlewde xalıqaralıq huqıqtıń rolin kúsheytiw hám mámleketler arasındaǵı sheriklikti rawajlandırıw zárúrligi tiykarlap berilgen.*

Gilt sózler: *kiberqáwipsizlik, xalıqaralıq huqıq, kiberjınayat, informaciya qáwipsizligi, xalıqaralıq sheriklik, kiberhújim, sanlı texnologiyalar, internet, mámleket suvereniteti.*

KIRISIW

XXI ásirde informaciya-kommunikaciya texnologiyalarınıń jedel rawajlanıwı nátiyjesinde insaniyat turmısınıń derlik barlıq tarawları sanlastırılmaqta. Mámleketlik basqarıw, ekonomika, bank-finans sisteması, densawlıqtı saqlaw, bilimlendiriw hám transport sıyaqlı áhmiyetli tarmaqlar informaciya texnologiyalarına barǵan sayın kóbirek baylanısp barmaqta. Internet tarmaǵı hám sanlı platformalardıń keń qollanılıwı jámiyet rawajlanıwına úlken imkaniyatlar jaratıw menen bir qatarda jańa qáwipler menen qáterlerdiń payda bolıwına da sebep bolmaqta. Mine, usınday qáterlerdiń eń áhmiyetlilerinen biri kiberqáwipsizlik máselesi bolıp tabıladı.

Kiberqáwipsizlik informaciya sistemaları, kompyuter tarmaqları, elektron maǵlıwmatlar hám sanlı infrastrukturalardı hár qıylı nızamsız aralasıwlar, hújimler hám zıyanlı programmalar sıyaqlı ilajlardan qorǵawǵa qaratılǵan is-ilajlar jıyındısın ańlatadı. Sońǵı jılları dúnya kóleminde júz berip atırǵan kiberhújimler sanınıń artıp barıwı bul máseleń tek ǵana texnikalıq emes, al siyasiy, ekonomikalıq hám huqıqiy áhmiyetke iye ekenligin kórsetpekte. Kiberhújimler nátiyjesinde mámleketlerdiń strategiyalıq obyektleri, bank sistemaları, energetika infrastrukturaları hám áhmiyetli informaciya resursları zıyan shegiwi múmkin.

Global sanlastırıw shárayatında kiberjınayatshılıq xalıqaralıq sıpatqa iye bolmaqta. Sebebi internet arqalı islenetuǵın huqıqbuzıwshılıqlar kóbinese bir mámleket aymaǵında baslanıp, basqa mámleket aymaǵındaǵı informaciya sistemalarına zıyan jetkeredi. Bunday

jaǵdaylarda jinayattıń islengen ornın anıqlaw, juwapker shaxslardı tabıw hámde olardı juwapkershilikke tartıw quramalı máselege aylanadı. Sol sebepli kiberqáwipsizlikti támiyinlewde xalıqaralıq huqıqtıń roli barǵan sayın artıp barmaqta.

Búgingi kúnde mámleketler kiber keńislikti xalıqaralıq huqıqtıń arnawlı tártipke salıw obyektlerinen biri sıpatında tán almaqta. Kiber keńislikte mámleket suvereniteti, aymaqlıq pútinligi, ishki islerge aralaspaw hám kúsh qollanbaw sıyaqlı xalıqaralıq huqıqtıń fundamental principleriniń qalay qollanıwı máselesi xalıqaralıq jámiyetshilik aldında turǵan áhmiyetli wazıypalardan biri bolıp tabıladı. Ásirese, mámleketlerge qarsı shólkemlestirilip atırǵan iri kiberhújimler milliy qáwipsizlikke qáwip salıwı hám xalıqaralıq kelispewshiliklerdi keltirip shıǵarıwı múmkin.

Kiberqáwipsizlik salasındaǵı xalıqaralıq sherikliktiń rawajlanıwı usı mashqalalardı nátiyjeli sheshiwdiń áhmiyetli shártlerinen biri bolıp esaplanadı. Mámleketler arasında informaciya almasıw, kiberjinayatlarǵa qarsı birgelikte gúresiw, xalıqaralıq standartlardı islep shıǵıw hám huqıqiy mexanizmlerdi jetilistiriw búgingi kúnniń aktual wazıypalarından biri bolıp tabıladı. Sonıń menen birge, jasalma intellekt, bultlı texnologiyalar hám buyımlar interneti (IoT) sıyaqlı jańa texnologiyalardıń rawajlanıwı kiberqáwipsizlikke baylanıslı jańa huqıqiy mashqalalardı júzege keltirmekte.

Kiberqáwipsizliktiń xalıqaralıq-huqıqiy mánisi

Kiberqáwipsizlik zamanagóy xalıqaralıq qatnasıqlardıń eń áhmiyetli baǵdarlarından biri bolıp esaplanadı. Informasiya-kommunikasiya texnologiyalarınıń rawajlanıwı nátiyjesinde mámleketler, xalıqaralıq shólkemler, yuridikalıq hám fizikalıq shaxslar iskerliginiń úlken bólegi kiber keńislikke kóshti. Bul bolsa informaciyalıq sistemalar hám maǵlıwmatlar qáwipsizligin támiyinlew máselelerin xalıqaralıq huqıqtıń eń aktual máselelerinden birine aylandırdı.

Xalıqaralıq huqıqta kiber keńislik arnawlı huqıqiy aymaq sıpatında tán alınbaǵan bolsa da, onda júz berip atırǵan qatnasıqlarǵa xalıqaralıq huqıqtıń ulıwma tán alınǵan principleri qollanıladı. Atap aytqanda, mámleketlerdiń suveren teńligi, aymaqlıq pútinligi, ishki islerge aralaspaw, tartıslardı tınısh jol menen sheshiw hám kúsh qollanbaw principleri kiber keńisliktegi iskerlikke de tiyisli.

Búgingi kúnde mámleketler arasındaǵı qatnasıqlardıń cıfrlastırılıwı nátiyjesinde kiberhújimler xalıqaralıq qáwipsizlikke qáwip tuwdırıwshı faktorlardan birine aylandı. Ayırım jaǵdaylarda bunday hújimler mámleketlik uyımlar, bank sistemaları, energetika hám transport infrasistemalarınıń iskerligine zıyan jetkeriwı múmkin. Sol sebepli xalıqaralıq huqıq kiber keńislikte mámleketlerdiń huqıq hám májbúriyatların belgilewge umtilmaqta.

Kiber keńislikte mámleket suvereniteti principi

Mámleket suvereniteti xalıqaralıq huqıqtıń tiykarǵı principlerinen biri esaplanadı. Oǵan muwapıq, hár bir mámleket óz aymaǵı ústinen ǵárezsiz hákimiyatqa iye hám basqa mámleketler onıń ishki islerine aralasıwǵa haqlı emes. Bul princip kiber keńislikte de úlken áhmiyetke iye.

Mámlekettiń informaciyalıq resursları, elektron basqarıw sistemaları, milliy maǵlıwmatlar bazaları hám áhmiyetli cıfırlı infrasistemaları onıń suveren mápleri menen baylanıslı esaplanadı. Eger bir mámleket basqa mámlekettiń informaciyalıq sistemalarına ruqsatsız kirse yamasa olarǵa zıyan jetkerse, bul xalıqaralıq huqıq kózqarasınan suverenitettiń buzılıwı sıpatında bahalanıwı múmkin.

Sonıń menen birge, kiber keńisliktiń shegarasız ózgesheligi mámleket suverenitetin qollanıwda ayırım qıyınshılıqlardı júzege keltiredi. Máselen, kiberhújimniń qaysı mámleket aymaǵınan ámelge asırılǵanın anıqlaw yamasa hújim ushın juwapker subyektte belgilew hárdáyım ańsat emes. Sol sebepli xalıqaralıq huqıqta kiber keńisliktegi juwapkershilik máselesi házirshe aktual másele bolıp qalmaqta.

Kiberhújimler hám mámleketlerdiń xalıqaralıq-huqıqiy juwapkershiligi

Xalıqaralıq huqıqqa muwapıq, mámleket óz aymaǵınan basqa mámleketlerge zıyan jetkeriwshi iskerliktiń ámelge asırılıwınıń aldın alıw ilajların kóriwi kerek. Eger mámleket óz aymaǵınan ámelge asırılıp atırǵan nızamsız kiberiskerlikke biypárwa qarasa yamasa onı qollap-quwatlasa, xalıqaralıq-huqıqiy juwapkershilik máselesi kelip shıǵıwı múmkin.

Mámleketlerdiń xalıqaralıq-huqıqiy juwapkershiligi xalıqaralıq májbúriyatlardıń buzılıwı menen baylanıslı. Eger kiberhújim nátiyjesinde basqa mámlekettiń áhmiyetli obyektlerine zıyan jetkerilgen bolsa, jábir kórgen mámleket xalıqaralıq huqıq sheńberinde tiyisli ilajlar kóriw huqıqına iye boladı.

Biraq kiber keńislikte hújim deregin anıq belgilewdiń qıyınlıǵı sebepli juwapkershilikti belgilew ámeliyatta qıyınshılıq tuwdıradı. Sol sebepli xalıqaralıq huqıqtanıwshılar kiberhújimdi anıqlaw hám olarǵa huqıqiy baha beriwdiń tutas mexanizmlerin islep shıǵıw zárúrligin atap ótpekte.

Kiberjınayatshılıqqa qarsı xalıqaralıq-huqıqiy birge islesiw

Kiberjınayatshılıq transmilliy sıpatqa iye bolǵanlıǵı sebepli oǵan qarsı gúres tek bir mámleket sheńberinde nátiyjeli bolıwı múmkin emes. Xalıqaralıq huqıq mámleketlerdiń óz-ara birge islesiwini támiyinlew arqalı kiberjınayatshılıqqa qarsı gúrestıń huqıqiy tiykarların jaratadı.

Kiberjınayatlar qatarına kompyuter sistemalarına nızamsız kiriw, maǵlıwmatlardı urlaw, zıyanlı baǵdarlamalardı tarqatıw, elektron aldayaqshılıq hám basqa nızamsız háreketler kiredi. Bul jınayatlar kóbinese bir neshe mámleket aymaqların qamtıydı. Nátiyjede

jinayatshılardı anıqlaw, dálillerdi toplaw hám sud processlerin shólkemlestiriw xalıqaralıq birge islesiwdi talap etedi.

Mámleketler arasındaǵı huqıqıy járdem, informaciya almasıw, ekstradiciya hám birgeliktegi tergew ilajları kiberjinayatshılıqqa qarsı gúrestin áhmiyetli quralları bolıp esaplanadı. Sonın menen birge, xalıqaralıq shólkemler tárepinen islep shıǵılıp atırǵan huqıqıy standartlar hám usınıslar mámleketlerdin nızamshılıǵın úylesimli etiwge xızmet etpekte.

Insan huqıqları hám kiberqáwipsizliktiń óz-ara baylanıslılıǵı

Xalıqaralıq huqıqtıń tiykarǵı wazıypalarınan biri insan huqıqları hám erkinliklerin qorǵaw bolıp esaplanadı. Kiberqáwipsizlikti támiyinlew processinde de insan huqıqları máselesi ayrıqsha áhmiyetke iye. Internet arqalı pikir bildiriw erkinligi, informaciya alıw huqıqı hám jeke turmıstın qol qatılmaslıǵı xalıqaralıq huqıq tárepinen qorǵalatuǵın tiykarǵı huqıqlardan sanaladı. Sol sebepli mámleketler kiberqáwipsizlikti támiyinlew sıltawı menen puqaralardıń fundamental huqıqların tiykarsız shekemewi kerek.

Ásirese, jeke maǵlıwmatlardı qorǵaw máselesi zamanagóy xalıqaralıq huqıqtıń áhmiyetli baǵdarlarınan biri bolıp tabıladı. Cifrlı texnologiyalardıń rawajlanıwı nátiyjesinde úlken kólemdegi maǵlıwmatlardıń jıynalıwı hám qayta isleniwı puqaralardıń jeke turmısına tásir kórsetpekte. Usı sebepli xalıqaralıq huqıq qáwipsizlik mápleri menen insan huqıqların qorǵaw arasındaǵı teńsalmaqlılıqtı saqlawǵa umtıladı.

Kiberqáwipsizlik tarawında xalıqaralıq huqıqtı rawajlandırıw perspektivaları

Házirgi waqıtta kiber keńislikti tártipke salıwshı birden-bir universal xalıqaralıq shártname joq. Ámeldegi xalıqaralıq huqıq normaları kiber keńisliktegi kóplegen máselelerdi tártipke salıwda qollanılıp atırǵan bolsa da, jańa texnologiyalardıń rawajlanıwı menen birge jańa huqıqıy mashqalalar da payda bolmaqta.

Jasalma intellekt, bultlı texnologiyalar, cifrlı platformalar hám buyımlar internetiniń keń tarqalıwı xalıqaralıq huqıqtıń jańa mexanizmlerin islep shıǵıwdı talap etpekte. Sol sebepli xalıqaralıq jámiyetshiliktiń aldında kiber keńisliktegi mámleketler iskerliginiń ulıwma qaǵıydaların islep shıǵıw, kiberhújimlerde huqıqıy baha beriw ólshemlerin anıqlastırıw hám de xalıqaralıq juwapkershilik mexanizmlerin jetilistiriw wazıypası tur.

Kiberqáwipsizlik tarawında xalıqaralıq huqıqtıń rawajlanıwı tek ǵana mámleketlerdin milliy máplerin qorǵawǵa emes, al global tınıshlıqtı, turaqlılıqtı hám xalıqaralıq qáwipsizlikti támiyinlewge de xızmet etedi. Sonlıqtan kiber keńislikte nátiyjeli xalıqaralıq-huqıqıy tártipti qalıplestiriw zamanagóy xalıqaralıq huqıqtıń eń áhmiyetli baǵdarlarınan biri bolıp qalmaqta.

Juwmaq

Juwmaqlap aytqanda, kiberqáwipsizlik házirgi zaman xalıqaralıq qatnasıqlar sistemasınıń eń áhmiyetli máselelerinen birine aylandı. Informaciyalıq-kommunikaciyalıq texnologiyalardıń jedel rawajlanıwı nátiyjesinde mámleketler, shólkemler hám puqaralardıń cıfrlı keńislikke gárezlilik artıp barmaqta. Bul bolsa kiberhújúmler, maǵlıwmatlardıń nızamsız urlanıwı, informaciyalıq sistemalarǵa zıyan keltiriw hám basqa da kiberjınayatlar qáwpin kúsheypekte.

Izertlew nátiyjelerine qarag‘anda, kiberkeńislikte júzege kelip atırǵan qáwip-qáterler ayırım mámleket sheńberinen shıǵıp, xalıqaralıq qáwipsizlik máseleine aylandı. Sol sebepli kiberqáwipsizlikti támiyinlewde xalıqaralıq huqıqtıń ornı hám áhmiyeti barǵan sayın artıp barmaqta. Mámleketlik suverenitet, aymaqlıq pútinlik, ishki islerge aralaspaw hám insan huqıqların húrmet etiw sıyaqlı xalıqaralıq huqıqtıń fundamental principi kiberkeńisliktegi qatnasıqlardı tártipke salıwda áhmiyetli huqıqiy tiykar bolıp xızmet etedi.

Sonday-aq, kiberjınayatshılıqtıń transmilliy sıpatı mámleketler arasında tıǵız sheriklikti talap etedi. Kiberjınayatlarǵa qarsı gúresiw, informaciya almasıw, huqıqiy járdem kórsetiw hám xalıqaralıq standartlardı islep shıǵıw kiberqáwipsizlikti bekkemlewdiń áhmiyetli faktorlarınan esaplanadı. Sonıń menen birge, kiberqáwipsizlikti támiyinlew processinde insan huqıqları hám erkinliklerin qorǵaw máseleine de ayrıqsha itibar qaratılıwı kerek.

Búgingi kúnde kiberkeńislikti tártipke salıwǵa qaratılǵan xalıqaralıq-huqıqiy mexanizmler ele tolıq qalıplespen. Sol sebepli kiberkeńisliktegi qatnasıqlardı nátiyjeli tártipke salıw, mámleketlerdiń huqıq hám minnetlemelerin anıq belgilew, sonday-aq kiberhújúmler ushın xalıqaralıq-huqıqiy juwapkershilik mexanizmlerin jetilistiriw zárúr. Keleshekte xalıqaralıq jámiyetshilikniń bul baǵdardaǵı sherikligin kúsheytiw global kiberqáwipsizlikni támiyinlewge hám xalıqaralıq turaqlılıqtı bekkemlewge xızmet etedi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ganiyev S.K., Ganiyev A.A., Xudoyqulov Z.T. Kiberxavfsizlik asoslari. – Toshkent: Aloqachi, 2020.
2. N.N.Safoyev, M.K. Seidullaev, M.Sh.Radjabova, B.B.Turdibekov. Kiberxavfsizlik siyosati. – Toshkent: Zamon Poligraf, 2023.
3. Mamajonov R.Y., Rajabov T.J., Saidaxmedov E.I., Xushboqov I.U. Kiber xavfsizlik. – 2024.

